

Agnieszka Fabiańska

Biblioteka Uniwersytecka w Warszawie, Warszawa, Polska

ah.fabianska@uw.edu.pl

 0000-0002-9122-3706

Wybrane znaki proveniencyjne ze zbiorów zabezpieczonych Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie¹

Abstract: A catalogue contains the most frequent owner's marks placed in manuscripts and early printed books from restricted collections from University of Warsaw Library. Manuscripts and books were marked with enumerated signatures, supralibros, bookplates, manuscript notes, etc. in advance they were moved to current collection. The aforementioned marks were the main indication of the former collection. Copies of the owner's marks could be used as an aid in the research of old collections by librarians and scholars interested in provenance research.

Keywords: owner's marks; supralibros, bookplates, signatures, provenance research, restricted collections,

Słowa kluczowe: znaki własnościowe; supereklibrisy, ekslibrisy, sygnatury, badania proveniencyjne, zbiory zabezpieczone,

¹ Artykuł jest przetłumaczoną i uzupełnioną wersją artykułu, który ukazał się pod tytułem: *Sicherstellung von Büchersammlungen und Bibliotheken in den Jahren 1944–1955*, [w:] *Deutschsprachige Handschriften aus sichergestellten Sammlungen im Bestand der Universitätsbibliothek in Warschau. Dokumentation und Forschungsperspektiven*, Hrsg. A. Just, Hamburg 2023, s. 11–33.

Badania proveniencyjne, jak każda inna dziedzina nauki, mają swoją metodologię badań. W Polsce jako pierwszy próbował usystematyzować wiedzę o tym jak prowadzić badania proveniencyjne i jakie elementy mogą doprowadzić badacza do odkrycia i opisanego dziejów konkretnych egzemplarzy wydawnictwa, Kazimierz Piekarski². Jego spostrzeżenia potwierdził i część wątków rozwinął Bronisław Kocowski³. Jednak dopiero Maria Sipayłło⁴ przedstawiła całościowy opis metodologii badań proveniencyjnych: nie tylko jasno określiła cel i zakres badań proveniencyjnych, lecz także przedstawiła typologię znaków proveniencyjnych a także zamieściła wiele praktycznych wskazówek, w jaki sposób prowadzić kartotekę proveniencyjną czy sporządzać odpisy znaków proveniencyjnych. Przedstawiła też katalog dobrych praktyk publikowania katalogów starych druków z opisami proveniencji. Przedstawiona przez nią metodologia badań, chociaż w znacznej części wypracowana była przez nią samą, nie była jej własną propozycją – był to (i jest nadal) model wypracowany w Oddziale (obecnie Gabinet) Starych Druków Biblioteki Uniwersyteckiej w Warszawie.

Od połowy lat siedemdziesiątych, czyli od czasu pojawienia się tekstu M. Sipayłło, nie przedstawiono w Polsce innego modelu badań proveniencyjnych. Tymczasem, od kilkunastu lat intensywnie rozwijają się nauki, które w zasadniczy sposób ułatwiają badanie dziejów poszczególnych kopii, a nawet otwierają nowe perspektywy badawcze jak fragmentologia, czy tegumentologia oraz techniki jak różnorodne techniki obrazowania i badań materiałowych.

Brak polskiej publikacji⁵ w pewnym stopniu uzupełnia klasyczna pozycja anglojęzyczna: książka Davida Pearsona pod tytułem *Provenance Research in Book History*⁶.

2 K. Piekarski, *O zadania i metody badań proveniencyjnych*, Kraków 1929.

3 B. Kocowski, *Zadania i metody badań proveniencyjnych w zakresie starych druków*, „Przegląd Biblioteczny” 1951, nr 19, s. 72–84.

4 M. Sipayłło, *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1975, z. 1, s. 9–30, [online] <https://bookhistory.uw.edu.pl/index.php/zbadannadksiązka/article/view/329> [dostęp 11.12.2023].

5 Brak w Polsce nie tylko publikacji całościowo opisującej metodologię i metodykę badań proveniencyjnych; brakuje także centralnej bazy proveniencyjnej, która byłaby bardzo pomocna w badaniach, szczególnie, że w Polsce zbiory były wielokrotnie rozprasane. Miejszem, w którym można znaleźć nie tylko bibliografię dotyczącą wspomnianych kwestii, lecz także relacje z konferencji i spotkań, jest strona Proveniencyjnej Grupy Roboczej, [online] <https://biblioteka.ossolineum.pl/proveniencyjna-grupa-robocza/> [dostęp 11.12.2023].

6 Oxford 2019.

Typologia znaków proveniencyjnych⁷

Jednym z najbardziej oczywistych typów znaków własnościowych są wpisy własnościowe⁸. Często spotykane, obecne w książkach już od średniowiecza (a najpewniej też wcześniej, ale – przynajmniej w polskich kolekcjach – nie ma zabytków piśmiennictwa pochodzących z czasów antycznych. Nie wliczamy tu papirusów zawierających dokumenty czy rachunki, bo to inny typ zabytków piśmiennych niż książka). Wpisy własnościowe umieszczali zarówno właściciele prywatni jak i instytucjonalni. W bibliotekach instytucji najczęściej wpisywanie not typu: „Ex libris...” czy „Bibliotheca...” plus nazwa właściciela i – czasami – rok, wiązało się z jakimś rodzajem inwentaryzacji i porządkowania księgozbioru. Wpisy osób prywatnych zwykle są bardziej różnorodne – od krótkich zawierających imię lub imię i nazwisko do rozbudowanych, z opisem okoliczności nabycia (kupno, darowizna itp.), ceny, miejsca i daty nabycia jednostki. Najczęściej tego typu wpisy pojawiają się na wyklejce górnej oprawy, kartach ochronnych lub karcie tytułowej. Zdarza się jednak, że naniesione są na krawędzie bloku książki (obcięcia) – ten sposób oznaczania własności książki stosowano, jeżeli książki w bibliotece przechowywano w pozycji leżącej. Ze względu na najczęstsze miejsce umieszczenia not własnościowych, dosyć często zdarza się, że najstarsze zapisy ulegają zniszczeniu (górna okładzina i pierwsze karty są zazwyczaj najbardziej niszczone w trakcie użytkowania) lub są tracone zupełnie, gdy książka jest przeoprawiana.

Wskazówką przy ustalaniu historii badanej książki mogą być także wszelkie inne rękopiśmienne ślady jej użytkowania⁹ – noty marginalne oraz inne zapisy nieproveniencyjne, np. modlitwy, rachunki, noty kalendarzowe: historyczne i liturgiczne itp., rączki (maniculae), zapisy: nota bene, podkreślenia. Nie wskazują co prawda z imienia i nazwiska właściciela, ale pomagają połączyć rękopisy lub książki w grupy obiektów zwiększając szansę na ustalenie właściciela. Specjalnym typem zapisów rękopiśmiennych (choć zdarzają się też formy drukowane) są dedykacje¹⁰. Zazwyczaj jasno jest w nich wskazywany dotychczasowy i nowy właściciel, więc bardzo łatwo jest ustalić drogę danego egzemplarza.

7 M. Sipayłło, *O metodzie...*, s. 10–17; M. Czapnik, *Książkowe znaki własnościowe i ich znaczenie dla ochrony zbiorów przed kradzieżą*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2015, nr 4 (42), s. 17–29, [online] https://sbc.org.pl/Content/224809/2_bn_4_2015.pdf [dostęp 11.12.2023].

8 M. Sipayłło, *O metodzie...*, s. 12–14; M. Czapnik, *Książkowe znaki własnościowe...*, s. 18–19, tam też dalsza literatura.

9 M. Czapnik, *Książkowe znaki własnościowe...*, s. 19–20.

10 M.in. B. Sajna, M. Zychowiczowa, *Rękopiśmienne dedykacje autorskie w zbiorze poloników XVI wieku w Bibliotece Narodowej*, [w:] *Z badań nad dawną książką*. T. 1, red. P. Buchwald-Pelcowa, Warszawa 1991, s. 63–76; J. Długosz, *Ossoliński zbiór rękopiśmiennych dedykacji autorskich i proveniencyjnych*, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 1999, z. 10, s. 243–250.

Bardzo charakterystycznym elementem naprowadzającym badacza na przynależność jednostki do określonej kolekcji są dawne sygnatury. Mogą one być wpisane ręcznie, naniesione za pomocą stempla, napisane na nalepce sygnaturowej i umieszczone na oprawie (najczęściej na grzbiecie). Sygnatury są efektem rozrastania się kolekcji i potrzeby szybkiej orientacji w księgozbiornie – pomagają na łatwe dotarcie do konkretnej jednostki, gdyż zazwyczaj wskazują dział i kolejność w jego obrębie.

Często spotykanymi znakami proveniencyjnymi są pieczętki, ekslibrisy i superekslibrisy¹¹. Na pieczętkach znajduje się imię i nazwisko osoby lub nazwa instytucji, często uzupełniona przez nazwę biblioteki. Podobne informacje, ale wzbogacone o przedstawienie graficzne zawierają ekslibrisy umieszczane najczęściej na wewnętrznej stronie oprawy. Na zewnętrznej stronie oprawy (lub na obu zewnętrznych stron górnej i dolnej okładziny) spotyka się superekslibrisy. Najczęściej jest to plakietka w wyciśniętym herbem właściciela czasami z dodatkiem inicjałów imienia i nazwiska a nawet ze skrótowym zapisem nazwy sprawowanej funkcji. Inną kategorią superekslibrisów są ekslibrisy napisowe, które nie zawierają żadnych przedstawień, a jedynie zapis (najczęściej w postaci skróconej nazwy lub pierwszych liter wyrazów) imienia i nazwiska osoby lub nazwy instytucji. Herby mogą występować także w postaci rysunku, elementu bordiury lub nadrukowane jako element zdobienia rękopisu czy książki drukowanej. Wtedy zazwyczaj są wkomponowane w całą kompozycję zdobiącą wybraną stronę.

Powyższe metody pozwalały na określenie konkretnej osoby lub instytucji. Nawet jeśli w przypadku osób, nie były na tyle precyzyjne, żeby ustalić konkretną osobę, to zawężyły krąg do kilku osób. Zdarza się jednak, że nie sposób ustalić konkretnego właściciela ani zawęzić poszukiwań do niewielkiej grupy osób czy instytucji. W takich sytuacjach wystarczające bywa określenie miejsca lub jedynie regionu lub środowiska, w którym książka powstała i była użytkowana.

W określeniu tego typu proveniencji pomagają: w przypadku rękopisów – pismo, a w przypadku rękopisów i druków – zdobienia. Typ zdobień, repertuar ikonograficzny, typy floratur czy bordiur, użyte kolory mogą wskazać bibliotekarzowi czy badaczowi przybliżony czas i miejsce powstania badanego egzemplarza.

11 Ekslibrisy i superekslibrisy mają bogatą literaturę przedmiotu. Klasyczną pozycją z tej kategorii jest praca E. Chwalewika, *Ekslibrisy polskie XVI i XVII wieku*, Wrocław 1955; wśród nowszych opracowań są też pozycje M.J. Wojciechowskiego, *Ekslibris godło bibliofila*, Wrocław 1978 i M. Grońskiej, *Ekslibrisy, wiadomości zebrane dla kolekcjonerów*, Warszawa 1992. Nowsze publikacje dotyczą ekslibrisów z poszczególnych kolekcji bibliotecznych i muzealnych, literatura zob. strona Proveniencyjnej Grupy Roboczej, [online] https://biblioteka.ossolineum.pl/wp-content/uploads/sites/2/2024/01/bibliografia_podstawowa_stare_druki_2019.pdf [dostęp 11.12.2023]. Superekslibrisów dotyczy praca: A. Wagnera, *Superekslibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016 (tam też obszerna bibliografia).

Kolejnym elementem dającym się dosyć często przypisać konkretnemu właścicielowi lub warsztatowi, w którym je wykonano, są oprawy¹². Zarówno użyte materiały, jak i zdobienia mogą wskazywać warsztat introligatorski, w którym oprawiono konkretny egzemplarz. Identyfikacja warsztatu jest ułatwiona, jeśli introligator umieścił swój gmerk.

Formalnie częścią oprawy są też fragmenty rękopiśmienne i drukowane, najczęściej pergaminowe, użyte jako wyklejki, karty ochronne, scyzury czy wzmocnienia grzbietu. Od niedawna jednak fragmenty, czy to użyte jako wzmocnienie oprawy czy oddzielne karty lub części kart (np. iluminacje, inicjały), są przedmiotem zainteresowania nowej dziedziny nauki – fragmentologii. Czasami treść tak użytej makulatury (najczęściej dotyczy to dokumentów, w których wymieniono konkretną miejscowość lub osobę, ale też fragmentów kalendarzy i innych dających się przypisać do określonego środowiska lub miejsca tekstów) jest wskazówką naprowadzającą na dawnego właściciela.

Wszystkie wymienione znaki proveniencyjne pochodzą z badanego obiektu. Zdarza się jednak, że fragment historii książki można odtworzyć na podstawie historycznych katalogów i inwentarzy, katalogów aukcyjnych czy dokumentacji nabycia i rejestracji jednostki w danej kolekcji¹³. Użycie tego typu źródeł nosi miano archiwalnej metody proveniencyjnej.

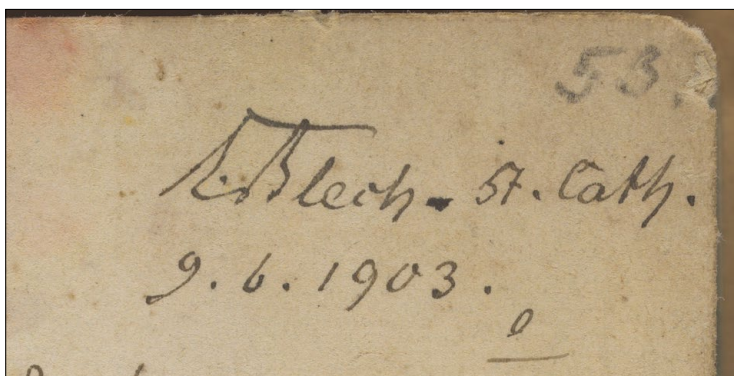
12 M. Czapnik, *Książkowe znaki własnościowe...*, s. 21–22.

13 M. Czapnik, *Książkowe znaki własnościowe...*, s. 23–24.

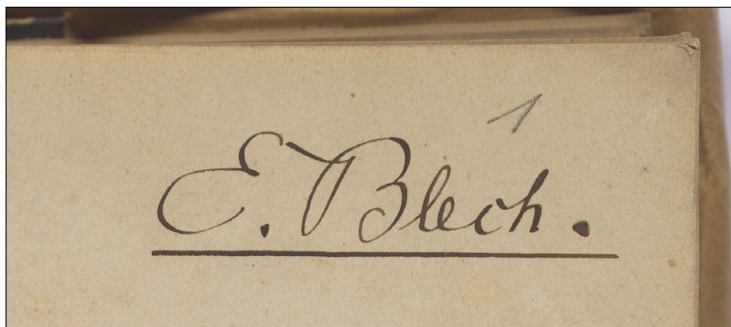
Wybrane znaki proveniencyjne ze zbiorów
zabezpieczonych przechowywanych w BUW

Biblioteka pastora Ernsta Blecha oraz prawdopodobnie fragment biblioteki
kościół św. Katarzyny w Gdańsku zabezpieczone w Sobowidzu

Wpis własnościowy: **E[rnst] Blech St. Cath[arinae] 9.6.1903**,
rękopis, nr inw. 756

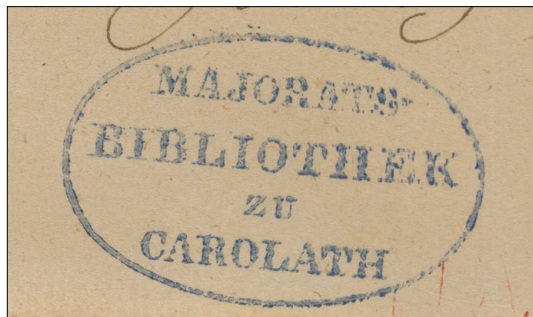

Wpis własnościowy: **E[rnst] Blech**, rękopis, nr inw. 795

Biblioteka książąt Carolath-Beuthen

Pieczałka: **Majorats-Bibliothek zu Carolath**, rękopis, nr inw. 854 t. 3

Pieczałka: **Privat Bibliothek des Fürsten Heinrich zu Carolath Beuten**,
rękopis, nr inw. 884

Wpis własnościowy: **Heinrich F[ürst] z[u] Carolath**,
rękopis, nr inw. 872

A handwritten signature in dark ink on aged paper. The signature is written in a cursive style and reads "Heinrich Fürst zu Carolath".

Nalepka z sygnaturą: III 663 F 6, rękopis, nr inw. 285

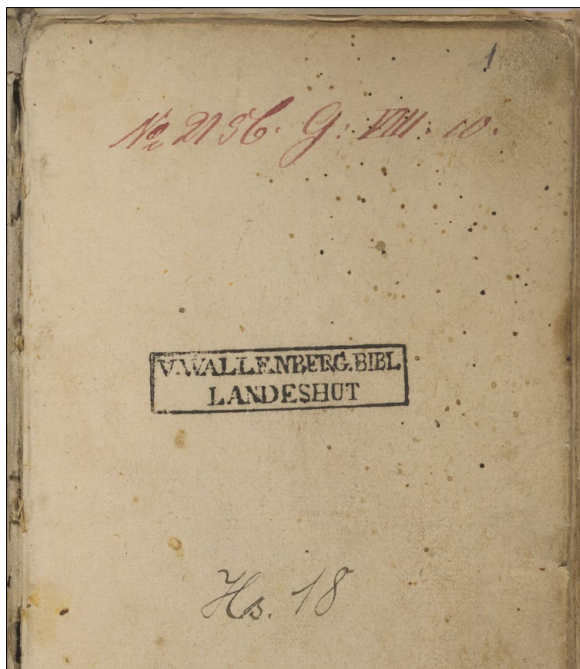

Pieczątka: Majorats-Bibliothek zu Carolath oraz wpis własnościowy:
H[ans?] v[on] Schonaich, rękopis, nr inw. 843

Biblioteka przy kościele ewangelicko-augsburskim Trójcy Świętej
w Kamiennej Górze (Wallenberg-Fenderlinschen Bibliothek zu Landeshut)

Sygnatura: **No. 2156 G.VIII.10**; pieczętka: **V[on] Wallenberg[’sche]
Bibl[iothek] Landeshut**; sygnatura: **Hs. 18**, rękopis, nr inw. 143

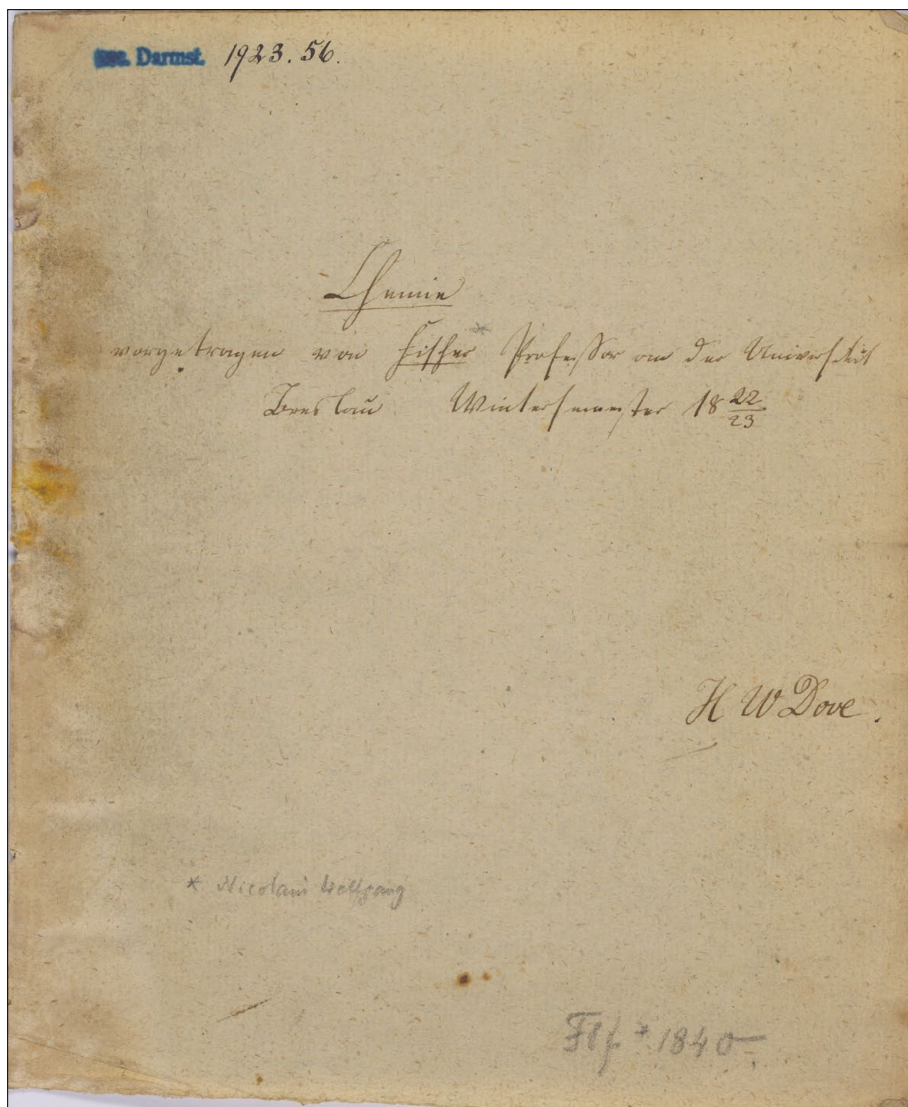

Pieczętka z sygnaturą: **von Wallenberg'sche Bibliothek
Landeshut i[m] Schl[esien] Hs 8b**, rękopis, nr inw. 246

Biblioteka Wielkich Książąt Hesji-Darmstadt
(Grossherzogliche Cabinetsbibliothek)

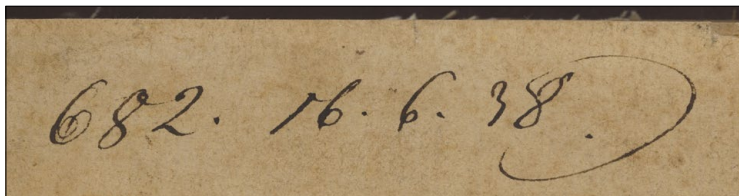
Pieczątka i numer akcesji: [?] Darmst[adt] 1923.56
oraz sygnatura (w prawym dolnym rogu): Hs 1840, rękopis, nr inw. 130

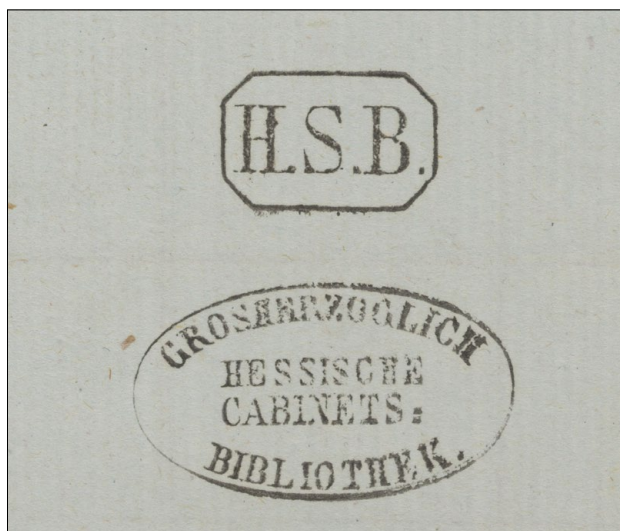
Pieczałka: **Bibliothek S. H. des Erbgrossherzogs von Hessen**,
rękopis, nr inw. 5542

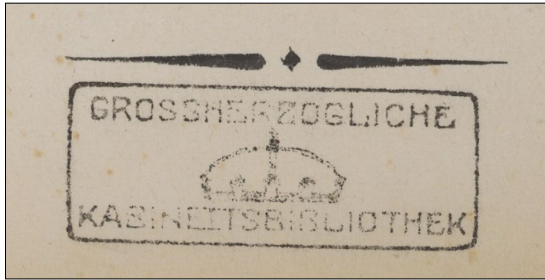
Sygnatura: **682.16.6.38**, rękopis, nr inw. 5542

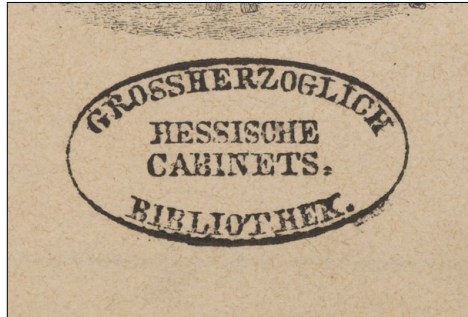
Pieczałki: **H[omburger] S[chloss-]B[ibliothek]**
oraz **Grossherzoglich Hessische Cabinetts=Bibliothek**, rękopis, nr inw. 5568

Pieczątka: **Grossherzogliche Kabinettsbibliothek**, rękopis, nr inw. 5569

Pieczątka: **Grossherzoglich Hessische Cabinetts=Bibliothek**, rękopis, nr inw. 5584

Nalepka sygnaturowa na grzbiecie: **65 C 5**, rękopis, nr inw. 5573

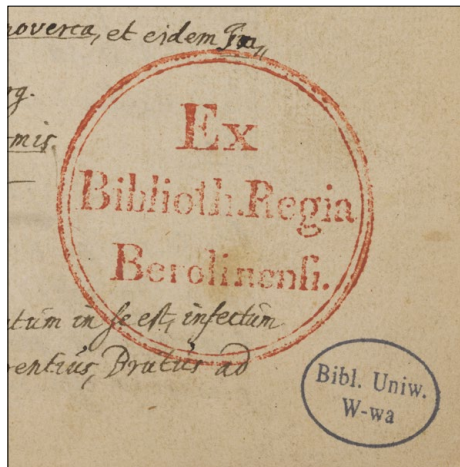

Nalepka sygnaturowa na grzbiecie: **XIV.-268.**, rękopis, nr inw. 5544

Pruska Biblioteka Państwowa w Berlinie
(Preußische Staatsbibliothek zu Berlin)

Pieczątka: **Ex Biblioth[eca] Regia Berolinensi[s]**, rękopis, nr inw. 5625

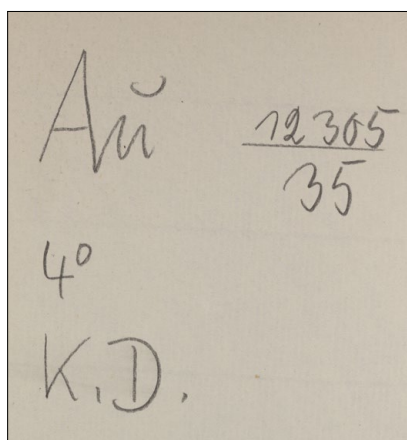
Sygnatura na grzbiecie oprawy: **Ms. Diez.B. Sant.121**,
rękopis, nr inw. 5625

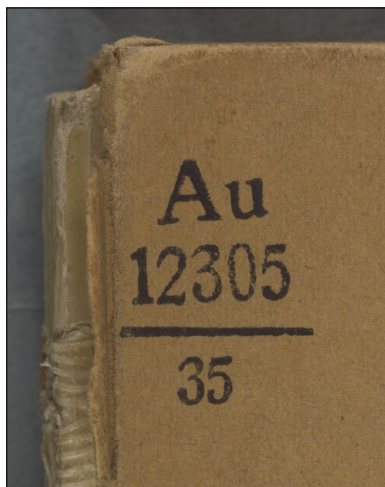
Pieczałka: **Preussische Staatsbibliothek Berlin**,
rękopis, nr inw. 5629

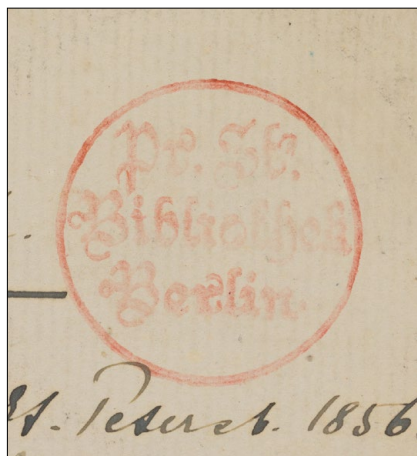
Sygnatura: **Añ 12305/35 4o K.D.**,
rękopis, nr inw. 5629

Sygnatura: Au 12305/35

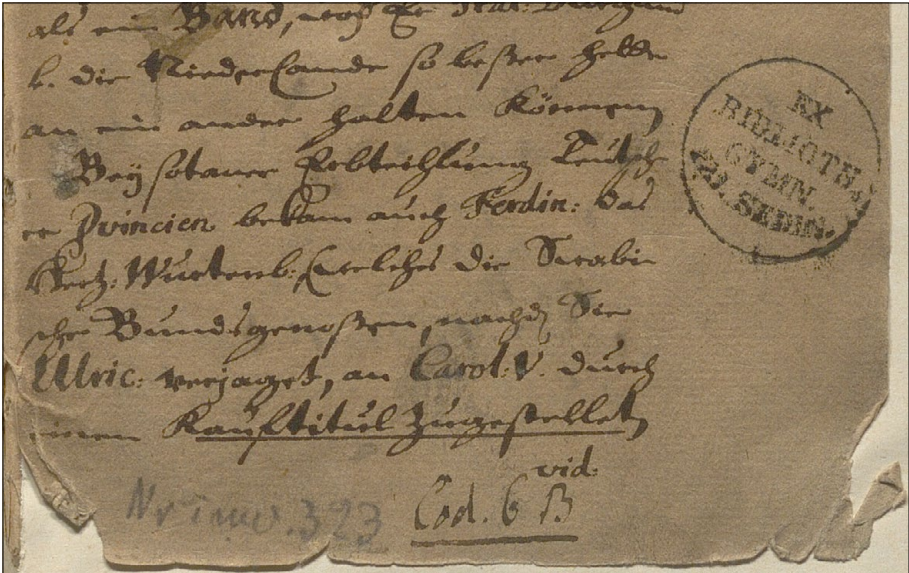

Pieczałka: Pr[eu]ssische S[taats] Bibliothek Berlin,
rękopis, nr inw. 5626

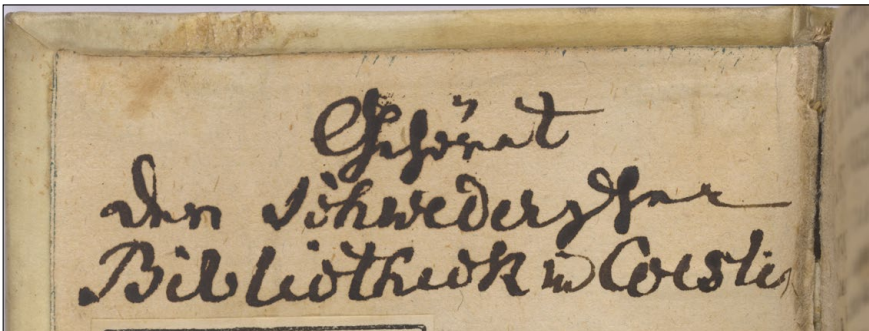

Zbiornica zbiorów zabezpieczonych w Szczecinie

Pieczętka: Ex Biblioth[eca] Gymn[asii] Pal[eo]-[Sedin[ensis]]
i sygnatura Cod. 6.B, rękopis, nr inw. 323

Bibliotheca Schwederiana: **Gehört der Schwederschen
Bibliothek zu Coeslin**, druk Sd. 608.4388–4389 adl.

Biblioteka Schaffgotschów

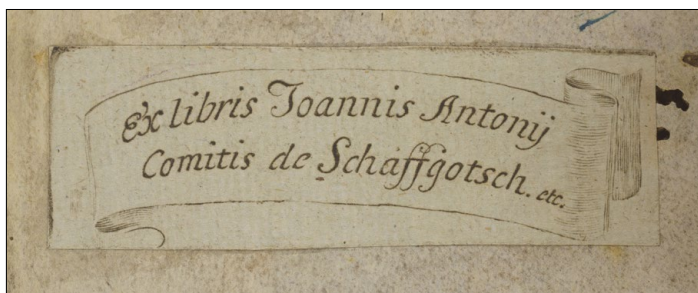
Ekstlibris Johanna Antona Gottharda Schaffgotscha (1675–1742):
napis na szarfię **Ex libris Joannis Antonii Comitis de Schaffgotsch etc.**,
poniżej sygnatura: **G 609**, rękopis, nr inw. 1337

Eklibris Schaffgotschów: herb „baronowski” Schaffgotschów
oraz sygnatura: **G 586**, rękopis, nr inw. 1339 t.2

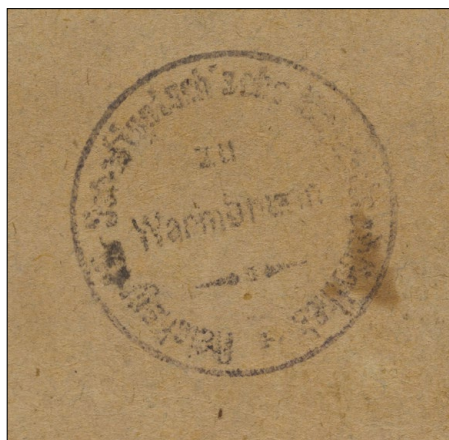
Eklibris Johanna Antona Gottharda Schaffgotscha (1675–1742):
Szarfa z napisem **Ex libris Joannis Antonii Comitis de Schaffgotsch etc.**,
rękopis, nr inw. 1340

Pieczątka: **Freiandesherrliche Majoratsbibliothek zu Warmbrunn**,
rękopis, nr inw. 2800

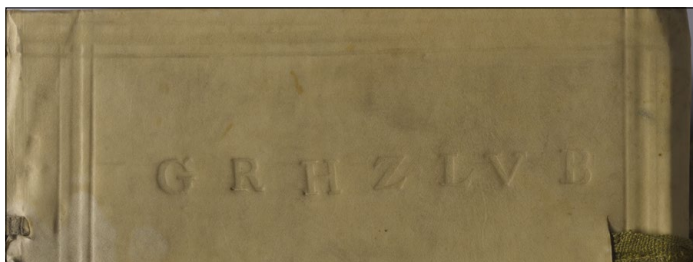

Pieczątka: **Reichsgräflische Schaffgotsch'sche
Majoratsbibliothek zu Warmbrunn**, rękopis, nr inw. 1339 t. 1

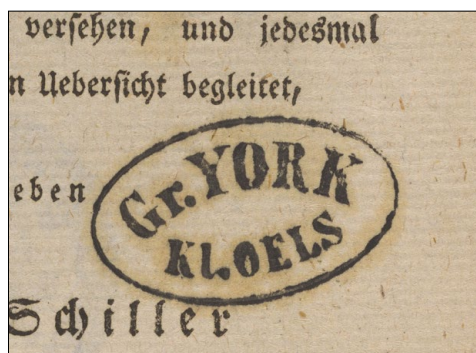
Biblioteka Rudolfa księcia legnickiego

Tłoczenie: **GRHZLUB** [Georg Rudolph Herzog zur Legnitz und Brieg], druk, sygn. Sd.604.27–31

Biblioteka hrabiów Yorck von Wartenburg

Pieczałka: **Gr[af] York Kl[ein] Oels**, druk, sygn. 19.18.5.29 t.19

Pieczałka: **Graf Yorck Klein-Oels Majorats-Bibliothek**, druk, sygn. 19.18.5.29 t.19

Bibliografia

- Chwalewik E., *Ekslibrisy polskie XVI i XVII wieku*, Wrocław 1955.
- Czapnik M., *Książkowe znaki własnościowe i ich znaczenie dla ochrony zbiorów przed kradzieżą*, „Bibliotheca Nostra. Śląski Kwartalnik Naukowy” 2015, nr 4 (42), s. 17–29.
- Długosz J., *Ossoliński zbiór rękopiśmiennych dedykacji autorskich i proveniencyjnych*, „Czasopismo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich” 1999, z. 10, s. 243–250.
- Fabiańska A., *Sicherstellung von Büchersammlungen und Bibliotheken in den Jahren 1944–1955*, [w:] *Deutschsprachige Handschriften aus sichergestellten Sammlungen im Bestand der Universitätsbibliothek in Warschau. Dokumentation und Forschungsperspektiven*, Hrsg. A. Just, Hamburg 2023, s. 11–33.
- Grońska M., *Ekslibrisy, wiadomości zebrane dla kolekcjonerów*, Warszawa 1992.
- Kocowski B., *Zadania i metody badań proveniencyjnych w zakresie starych druków*, „Przegląd Biblioteczny” 1951, nr 19, s. 72–84.
- Pearson D., *Provenance Research in Book History*, Oxford 2019.
- Piekarski K., *O zadania i metody badań proveniencyjnych*, Kraków 1929.
- Proveniencyjna Grupa Robocza, [online] <https://biblioteka.ossolineum.pl/proveniencyjna-grupa-robocza/> [dostęp 11.12.2023].
- Sajna B., Zychowiczowa M., *Rękopiśmienne dedykacje autorskie w zbiorze poloników XVI wieku w Bibliotece Narodowej*, [w:] *Z badań nad dawną książką*. T. 1, red. P. Buchwald-Pelcowa, Warszawa 1991, s. 63–76.
- Sipayło M., *O metodzie badań proveniencyjnych starych druków*, „Z Badań nad Polskimi Księgozbiorami Historycznymi” 1975, z. 1, s. 9–30, [online] <https://bookhistory.uw.edu.pl/index.php/zbadannadksiazka/article/view/329> [dostęp 11.12.2023].
- Wagner A., *Supereklibris polski. Studium o kulturze bibliofilskiej i sztuce od średniowiecza do połowy XVII wieku*, Toruń 2016.
- Wojciechowski M.J., *Ekslibris godło bibliofila*, Wrocław 1978.

